

प्रकरण चौथे

**कादंबरीकार वि.स. खांडेकर यांच्या 'ययाती'
कादंबरीची प्रेरणा आणि रूपकात्मकता**

प्रकरण – ४
कादंबरीकार वि.स. खांडेकर यांच्या 'ययाती' या कादंबरीची
प्रेरणा आणि रूपकात्मकता

स्वातंत्र्योत्तर काळाच्या पहिल्या १५-२० वर्षात प्रादेशिक कादंबऱ्या लोकप्रिय ठरल्या पण त्यानंतर मात्र त्यांचा ओघ आणि लोकप्रियता कमी होऊ लागली. पेंडसे, दांडेकर आदि लेखक अन्य प्रकारच्या लेखनात रमले. प्रादेशिक कादंबरीचा हा प्रवाह क्षीण होत असतानाच खांडेकरांची ययाती, रणजित देसाई यांची स्वामी व श्रीमान योगी, शिवाजी सावंत यांची छावा, मृत्युंजय, दांडेकरांचे कर्णायिन अशा अनेक ऐतिहासिक आणि पौराणिक कादंबऱ्यांचा एक वेगळा प्रवाह निर्माण झाला. यापूर्वी ऐतिहासिक व पौराणिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या होत्या --- पण त्यातून केवळ इतिहासच मांडण्याचा प्रयत्न करू लागली. नवी ऐतिहासिक व पौराणिक कादंबरी मात्र इतिहासातील माणूस शोधायचा प्रयत्न करू लागली. कलात्मकतेचा दर्जा संभाळत नवे संदर्भ शोधण्याचा प्रयत्न ती करू लागली. 'घटनांची संगती लावणे', 'स्वभावाची संगती लावणे' आणि 'व्यक्तिरेखा जिवंत करणे' असे तिहेरी उद्दिष्ट समोर ठेवून या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. इतिहासाचे ललित लेखनात रूपांतर करण्याचा हा अनोखा प्रयत्न यशस्वी झाला. त्यातही ज्या ऐतिहासिक अन् पौराणिक स्त्री-पुरुषावर बदनामीचा शिक्का मारला गेला होता. त्यांच्या जीवनातील सुसंगती शोधण्याचा प्रयत्न केला होता. ययाती, कर्ण, संभाजी, दुर्योधन अशा उपेक्षित व्यक्तिरेखांच्या जीवनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला होता. त्या विशिष्ट व्यक्तीच्या शल्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या कादंबऱ्यातून होवू लागला. अशा प्रकारे पौराणिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या होत्या. आणि अशीच वि.स. खांडेकर यांनी लिहिलेली 'ययाती' कादंबरीची प्रेरणा येथे अभ्यासायची आहे.

वि.स. खांडेकरांच्या 'ययाती' कादंबरीची प्रेरणा :-

विचारवंताला, कलावंताला अनेक प्रश्न अस्वस्थ करीत असतात. अनेक प्रश्नांची तो उत्तरे शोधीत असतो. कलावंत कशामुळे, कशासाठी अस्वस्थ होतो हा कलाकृतीचे मोल ठरविताना निर्माण होणारा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. ती अस्वस्थता किती प्रांजल, किती खोल आहे हे महत्वाचे असते. ती अस्वस्थता त्यांच्या साहित्यकृतीत कशा प्रकाराने व्यक्त झाली आहे याचाही विचार यात प्रस्तुत असतो. खांडेकर कशाने अस्वस्थ झाले आहेत? वर्तमानकालीन मनुष्य जीवन केवळ महाराष्ट्रातील नव्हे किंवा भारतातीलच नव्हे, एकूणच आजच्या जगातील व्यक्तीचे आयुष्य हे खूपच भौतिक सुख मिळूनही अशांत आहे. आधुनिक युगातील एकीकडे ही प्रचंड वैज्ञानिक प्रगती आणि दुसरीकडे ही मानसिक अशांती यातल्या विरोधाने खांडेकर अस्वस्थ झाले आहेत आणि त्या विरोधाचा तळ ते शोधीत आहेत. त्या विरोधाचा परिहार करण्याच्या मागने ते चिंतन करीत आहेत. या शोधातून चिंतनातून त्यांना ययातीची महाभारत पुराणातील कथा जाणवली आणि त्यातून त्यांनी ययाती लिहायला घेतली.^१

“ययाती” मागील लेखन प्रेरणा आणि भूमिका समजून घेण्यासाठी “ययाती” ला ज्ञानपीठाचा पुरस्कार मिळाला तेव्हा त्याचा स्विकार करताना २६ फेब्रुवारी १९७६ ला खांडेकरांनी केलेले भाषण लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्यात ते म्हणाले होते - “हा माझा वैयक्तिक सन्मान नसून सौंदर्य, सामर्थ्य आणि साधुत्व या गुणांनी संपन्न असलेल्या मराठी सर्जनशील साहित्याचा एक प्रतिनिधी म्हणून मला तो लाभला आहे.” (रामायण-महाभारत या दोन ग्रंथांनी) ‘सात्विक मनोविनोदनाच्या जोडीने जीवन विषयक तत्वज्ञानाची शिकवणही देऊन मानवी व नैतिक मूल्यांनी तिचे (भारतीय जनतेचे) मन सुसंस्कारीत केले आहे. मानव हा एका अंध क्रूर शक्तीच्या हातातले कळसुत्री बाहुले आहे असे मानणे म्हणजे त्याच्या ठिकाणी जी दिव्य ठिणगी आहे तिचे अस्तित्व नाकारणे होय. हे (आत्म्याचे) पोषण प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या प्रयत्नानेच करायला हवे. त्यासाठी प्रेम, करुणा, पराक्रम इत्यादी चिरंतन

मूल्यावर तिची पूर्ण श्रध्दा असायला हवी. केवळ श्रध्दा असून चालणार नाही. ही श्रध्दा दैनंदिन जीवनात आचरणात आणण्याची त्या व्यक्तीने शिकस्त करायला हवी.^२

खांडेकरांची प्रकृती मूलतःच सामाजिक जाणीवेच्या साहित्यकाराची आहे. समाज शिक्षकाची त्यांची भूमिका आहे. 'ययातीचे स्वरूप' समजून घेताना खांडेकरांची ही प्रकृती जाणून घेतली पाहिजे. एकीकडे आगरकर, हरिभाऊ आपटे, केशवसुत यांच्या संस्कारातून त्यांची प्रतिमा घडत होती; दुसरीकडे कोल्हटकर, गडकरी यांच्या साहित्याने ती प्रभावित झाली होती. एकीकडे वास्तवाची जाणीव आणि दुसरीकडे स्वप्नाळू कल्पनारम्यता या दोहोंच्या संस्कारातून खांडेकरांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व घडले आहे. "ललित साहित्य ही जशी मूलतः कला आहे तशी ती एक सामाजिक शक्ती आहे."^३ अशी त्यांची धारणा आहे. या सामाजिक विचारशीलतेबरोबरच कवीची भावनात्मकता हाही त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्वाचा एक महत्वाचा घटक आहे.

खांडेकर हे मध्यम वर्गाचे, सामाजिक कादंबरीकार आहेत. मध्यम वर्गाच्या सुखदुःखांची आशा-आकांक्षाची, साफल्य-वैफल्याची, स्वप्नांची आणि स्वप्नभंगाची, होणाऱ्या कोंडमाऱ्याची चित्रे काढणारे हे कादंबरीकार होते. या वर्गातल्या सर्वसामान्य परंतु ध्येयाकांक्षी तरुणाची परिस्थितीमुळे होणारी कुचंबणा खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांतून व्यक्त झाली आहे. ही मध्यमवर्गीय जाणीव हा खांडेकरांच्या लेखन प्रकृतीचा धर्म आहे. ययाती हा जरी पुराणकालीन सम्राट असला तरी एक सामान्य व्यक्ती म्हणूनच त्याचे दर्शन अधिक होते. त्याचे कारण खांडेकरांच्या या प्रकृती धर्मात आहे.

आपला समाज आहे त्यापेक्षा अधिक सुंदर आणि सुखी बनविण्याची धडपड हा त्यांच्या आत्मिक जीवनाचाच नव्हे तर व्यावहारिक जीवनाचा भाग आहे. इंग्रजी अमलापासून १९२० पर्यंत मध्य वर्गाला प्रतिष्ठा होती. नवसमाज रचनेचे सुकाणू त्यांच्या हाती होते. विद्येकरिता विद्या संपादन करावयाची पण तिचा उपभोग उपभोगाकरता करावयाचा नाही अशी व्रतस्थ वृत्ती या वर्गाजवळ होती. टिळक-आगरकरांचा स्वार्थत्यागाचा व ध्येयवादाचा

आदर्श या वर्गाजवळ होता. पण १९२० नंतर मध्यमवर्ग हळूहळू विस्कटत चालला. आता हे खरे आहे की, १९२० पासून १९४२ पर्यंतच्या कालखंडात अखंड धगधगत राहिलेल्या यज्ञकुंडात ज्यांनी पैशाची, प्रतिष्ठेची, संसार सुखाची किंबहुना सर्वस्वाची आहुती दिली ते सर्व तरुण या मध्यम वर्गातलेच. पण दुसऱ्या महायुद्धानंतर ही स्थिती पार पालटली. संकुचितपणाचे घरटे सोडून पांढरपेशा मध्यमवर्गीय माणसांनी गरिबांची सेवा करण्यासाठी दीन- दुबळ्यांचे अश्रू पुसण्यासाठी अफाट जगात उडी घेतली होती. त्या सर्वांना एका विचित्र भावनेने घेरले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर महागाई भडकली आणि मध्यमवर्गाचा ध्येयवाद या धर्मीत होरपळून गेला. समाजाच्या बौद्धिक आणि नैतिक विकासाचा केंद्रबिंदू असलेला, समाज पुरुषाचा कणा असलेला हा वर्ग दुःखांनी, मनोभंगांनी पार पोखरला. मध्यमवर्गाचे एकसंघ रूप एकेकाळी होते ते अनेकस्तरीय झाले आणि या स्तरास्तरांतच विसंवाद निर्माण झाला.

मध्यम वर्गाला भोगाव्या लागलेल्या दुःखाची, पराभवाची मीमांसा करीत आहेत असे वाटते. मध्यम वर्गाची मानसिक आणि आर्थिक दुरवस्था, कुटुंबव्यवस्थेतील मोडतोड, तरुण पिढीची दिशाहीनता, जुन्या श्रद्धास्थानांचा विध्वंस, नव्या पूजास्थानांचा अभाव, निराधारपणा, अगतिकता इ. विकोपाला गेलेल्या मध्यम वर्गाच्या दुखण्याचे चित्रण त्यांनी कथा कादंबऱ्यांतून जाणीवपूर्वक केले आहे. मध्यमवर्गाचे भाष्यकार भाऊसाहेबच! त्यांची मध्यम वर्गाच्या भूमिकेबद्दल व समाजरचनेतील स्थानाबद्दल एक निश्चित कल्पना आहे. आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या विघटित झालेल्या मध्यम वर्गाने माणुसकीचा दिवा पिढ्यान्पिढ्या हातात धरला आहे. आणि तो विझू न देण्याची जबाबदारीही त्याचीच अशी त्यांची भावना आहे. म्हणून ते म्हणतात, "माणुसकीचा आधार एकच आहे - तो म्हणजे संस्कृतीची सारी मूल्ये सांभाळण्याकरिता धडपडणारा, तडफडणारा सामान्य माणूस, त्याला विशेष चांगले असे काही करता येत नाही, पण वाईट करताना ज्याचा हात कचरल्याशिवाय राहणार नाही असा सामान्य माणूस, असा माणूस भारतीय संस्कृतीने

निर्माण केला. त्याची परंपरा मध्यम वर्गाने चालविली. बाह्यरूप कितीही बदलले तरी ती परंपरा अखंड ठेवणे आणि विकसित करणे यातच त्याच्या आयुष्याचे सार्थक, समाजाचे कल्याण आणि मानवतेचे अंतिम हित आहे.४१

१) जीवनाचे तत्वज्ञान स्पष्ट करणे :-

उदयाचे नवे जग सुखी व्हायचे असेल तर जीवनात भोग आणि त्याग, काव्य आणि कृती, बुद्धी आणि भावना यांचा सुंदर मेळ साधला पाहिजे. हा मेळ नसला की जीवन भेसूर होते.४२ याचे दर्शन घडविण्याचे प्रतिक म्हणून वि.स. खांडेकरांनी 'ययाती' ही कादंबरी लिहिली. त्यांनी निवडलेली जुन्या काळातील 'ययाती' ही कादंबरी लिहिली. त्यांनी निवडलेली जुन्या काळातील 'ययाती' ची कथा ही आजच्या काळातील ययातीच समोर ठेवून निवडलेली आहे. आजचा 'ययाती' विविध सुखे मिळूनही अतृप्त आहे यात शंकाच नाही. तो नवनव्या सुखांच्या मागे आंधळेपणाने धावत आहे. सुख आणि आनंद यांच्यातील फरक त्याला कळत नाही. सुख-क्षणभर मिळणारे शरीरसुख हेच चिरंतन सुख मानून ते सतत कसे मिळेल याचे तो चिंतन करीत आहे. त्याच्या भावविश्वात अन्य कुठेही मूल्य नाही. केवळ "कादंबरी" एखाद्या सुखाभोवती गुंतलेली असते असे नव्हे तर त्यांची कथा देखील एखादे "सूत्र" स्पष्ट करीत असते. सत्ता आणि संपत्ती यांच्यातले हलाहल पचवायला यति वृत्तीची माणसे लागतात. पण आज माणसे आहेत ती सत्ता आणि संपत्ती यांची लूट आरंभिलारी. हे सूत्र स्पष्ट करण्यासाठी खांडेकरांनी लिहिली आहे. खांडेकरांनी ययाती ही कादंबरी पौराणिक व सामाजिक दृष्टीकोन समोर ठेवून लिहिली आहे हे स्पष्ट दिसते.

२) पुराण कथेला नवा अर्थ देणे :-

महाभारतातील ययातीची कथा वाचताना खांडेकरांना तिच्यातील सनातन आशय जाणवला असे नाही किंवा ययातीच्या महाभारतीय कथेचा, व्यक्तीरेखेचा त्यांना नवा अन्वयार्थ जाणवून तो व्यक्त करावयाचा आहे असेही नाही. वर्तमानकालीन व्यापक सामाजिक आशय त्यांना अस्वस्थ करीत होता आणि त्या आशयाला ययातीची पुराणकथा

अनुरूप आहे. असे त्यांना जाणवले आहे.^६ ययातीची कथा त्यांना प्रथम जाणवली तीही मुळातली महाभारतातली नसावी. लौकिकात या कथेचे जे रूप, जो अर्थ प्रसूत आहे तो त्यांना जाणवला असावा. खांडेकरांची ययातीची कथा महाभारतातल्या कथेपेक्षा लौकिकातील प्रचलित पुराणकथेच्या अंगाने जाणारी आहे.

पुराणकथा ही खांडेकरांच्या कल्पनाप्रिय, अद्भुतप्रिय अशा लेखन-प्रकृतीला जुळेशी अशीच होती. पुराण कथेला 'पुराणकथा' म्हणून तिचे एक आकर्षण, रंजनमूल्य आहे आणि पुराणकथेला नवा अर्थ देण्याच्या दृष्टीने ही कादंबरी लिहिली गेली होती. पुराणकथा लिहिण्याचा दृष्टीकोन पुढील प्रमाणे -

१. पुराणकथा ही सर्वजनपरिचित असते. समाजात ती खोलवर रुजलेली असते. त्यातील व्यक्तीचे जनमानसात सिध्द रूप असते. ते नव्याने सिध्द करण्याची निकराची गरज नसते. त्या व्यक्तीचे व्यक्तीविषयी समाजामध्ये आत्मीयता असते. त्यांना सांस्कृतिक मूल्य लाभलेले असते. त्या व्यक्तीशी वाचकांचे एक सांस्कृतिक नाते असते. या आत्मीयतेमुळे पुराणकथेवरील कृती अधिक खोलवर पोचते. तिच्यातला आशय परिणाम करणारा होतो.
२. वर्तमानकालीन घडामोडींवर लिहिणे विद्यमान राजकीय, सामाजिक परिस्थितीमुळे अवघड झालेले असते. म्हणून पुराणकथेचा रूपकात्मक आश्रय घेतलेला असतो. वर्तमानकालीन प्रतिशोधित जागृती साधण्याचे साधन म्हणून विशिष्ट पुराणकथेचे आवरण पत्करलेले असते. अशा पौराणिक कृतीत वर्तमान हाच प्रस्तुत असतो.
३. पुराणकथेकडे स्वतंत्रपणाने आकृष्ट होऊन त्यामधून लेखनाला प्रवृत्त होणे, पुराणातील व्यक्तीमध्ये चैतन्यपूर्ण भावभावनांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण आव्हान देणाऱ्या व्यक्ती दिसणे आणि त्या जिवंत करणे त्या व्यक्तीतील सनातन मानवपण हे येथे आकर्षित होते.

४. पुराणकथेच्या आश्रयामुळे समकालीन वर्तमानाच्या वातावरणाचा, परिस्थितीच्या जीवनाच्या मर्यादा सुटतात. वर्तमानाच्या जाणिवेतून, संकेतातून, बंधनातून ती कृती मुक्त होते आणि वर्तमानाचा भेद करून तिला सर्वकालिकतेची सार्वत्रिकतेची बैठक लाभू शकते. समकालीन-कथा-व्यक्ती यांचा त्याग करणे काही वेळा या कारणासाठी इष्ट वाटते की, तिला काही स्वतःच्या काळातील, स्थळातील अर्थ, संदर्भ चिकटलेले असतात. स्वकाल आणि स्वस्थल यांचा भेद करू पाहणाऱ्या आशयासाठी स्थल-काल-वातावरण विशिष्ट बंधनापासून मुक्त अशी पुराणकथा इष्ट ठरू शकते. महाराष्ट्रात तरी 'सामाजिक' याच्याशी काही संकेत दृढपणाने निगडित झाले आहेत. स्त्री सुधारणा, स्त्री पुरुषातील विषमता, स्त्री वरील अन्याय, पुनर्विवाह, स्त्री शिक्षण, जातीय विषमता, अस्पृश्यतानिवारण अशाच कल्पना 'सामाजिक' या संज्ञेभोवती सामान्यतः फिरत असतात. अशा मर्यादित अर्थाने खांडेकरांनी 'सामाजिक' प्रतिपादन करावयाचे नाही. मानवी जीवनाच्या गाभ्याशी भिडणाऱ्या प्रश्नांनी ते अस्वस्थ झाले आहेत. "ययाती" चा आशय समकालाला कवेत घेऊन, त्यांना ओलांडून शाश्वताच्या क्षितीजाला स्पर्श करू बघणारा आहे.

५. पुराण कथेची अद्भुतता हा तिचा एक अंगभूत घटकच असतो. त्यात त्याची कलात्मकता असते. तसेच वर्तमानाच्या जाणिवेपासून तिला उचलणाराही तो घटक असतो. या अद्भुता पलीकडे जाणारे सनातन सत्य हा पुराणकथेचा आत्मा असतो. "ययाती" त अद्भुताचा वापर भरपूर केला आहे आणि पुराणकथेच्या स्वरूपाशी त्यात विसंवादी असे काही नाही. पण असा अद्भुताचा वापर करणारे खांडेकर अनेकदा वर्तमान वास्तवाच्या कल्पनांना धरून रचना करण्याचा, अद्भुताला तर्कनिष्ठेच्या कक्षेत आणण्याचा प्रयत्न करतात.

या दृष्टीने "ययाती" ही स्वतंत्र पौराणिक कादंबरी आहे आणि या दृष्टीनेच तिचे समीक्षण व्हावयास हवे असेच म्हणणे युक्त ठरेल. महाभारतातील कथेत तिला फार थोडा

आधार आहे. खांडेकरांनी अनेक प्रसंग कल्पनेने निर्माण केले आहेत. काही बदलले आहेत. त्यांची मांडणी वेगळी केली आहे. ययातीचे पूर्वजीवन, कचाच्या व्यक्तीरेखेचा विस्तार व विकास, ययाती-कच संबंध, यतीच्या जीवनाचा अर्थ हे सर्व नवीन आहे. यातील चिंतन व भाष्ये ही तर खांडेकरांची स्वतःचीच आहेत आणि या कादंबरीचा तो महत्त्वाचा भाग आहे. मात्र ही नवी रचना करताना मूळ कथा, व्यक्तीरेखा मोठ्या प्रमाणात विकृत न होता त्यांना नवीन अर्थ प्राप्त करून दिला होता.

अशा प्रकारे पौराणिक आशयातून नवीन पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहण्यास खांडेकर प्रवृत्त झाले होते.

३) समाजचिंतनातून जीवन दर्शन घडविणे :-

खांडेकर हे समाजाचे लेखक आहेत. त्यांच्यातील शिरोज्याचा शिक्षक सदैव जागृत असतो आणि तोच त्यांच्या साहित्याला समाज चिंतनाच्या अविष्कारांची प्रेरणा देतो 'ययाती' कादंबरीची निर्मिती प्रेरणेत व त्यांच्या प्रबोधन कार्याची आणि मानवी जीवन दर्शनाच्या तळमळीची कल्पना येते. पायाखालची वाट दिसत नाही तेव्हा शुक्राच्या चांदणीची सोबत महत्त्वाची मानणारे खांडेकर आहेत.

समाजात 'कच थोडे ययाती फार' ही स्थिती जेव्हा त्यांच्या लक्षात येते तेव्हा ते कचाच्या निमित्ताने संयमाचे आणि ययातीच्या निमित्ताने मानवी भोगवादी प्रवृत्तीचे चित्रण करतात. या प्रतीकातून त्यांना 'शरीर भोगासाठी आहे पण जागृत आत्म्याचे बंधन त्याला असले पाहिजे.' असे सांगावयाचे आहे. या जगात गोड फळांनाच कीड लागण्याचा संभव अधिक असतो. म्हणून ते सावधानतेची सूचना देतात. धर्माचे उल्लंघन न करणाऱ्या मर्यादित भोगात पाप नाही. सगळेच जीवनात सुसंयत असावे हे मार्मिक जीवनविषयक तत्वज्ञान येथे खांडेकर व्यक्त करतात. ययातीचे चित्रण प्रत्यक्ष जीवनातील अनुभूतीशी संलग्न आहे तर कच त्यांच्या ध्येयवादी स्वप्नाशी निगडित आहे. एकीकडे फुलांना हुंगत सुटणारा 'ययाती' तर दुसरीकडे कोमेजणाऱ्या फुलांना पुन्हा उमलविणारा उदात्त कच आहे. त्यांना मानवी

जीवनातील वासना ही एखाद्या महापुरासारखी आणि भावना शरदऋतुतील संध नदी सारखी भासते. देव आणि नियतीपेक्षाही माणसाचा शत्रू माणूसच आहे. त्या माणसातील पशु असतो. या गोष्टीवरील खांडेकरांचा विश्वास येथे व्यक्त होतो. नियतीचे सर्वत्र स्तोम माजवून माणसाची प्रत्येक गोष्टीतील असहायता व्यक्त करणाऱ्यांना त्यांनी या कादंबरीत चोख उत्तर दिले आहे.

निरपेक्ष प्रेम ही आत्म्याच्या विकासाची पहिली पायरी आहे. याच दिशेने जीवनाची वाटचाल करायला पाहिजे. 'त्यांच्या जागी आपण आहोत' अशी क्षणभर कल्पना केली तर दुसऱ्याच्या सुख दुःखाशी समरस होता येते. विचारांच्या साहाय्याने विकारावर विजय मिळवावा. काम आणि अर्थ हे महान प्रेरक पुरुषार्थ आहेत. पण धर्माच्या हाती लगाम असावा. त्यासाठी एक रूपक या कादंबरीत अतिशय प्रभावीपणे योजिते आहे. उपनिषदात हे मुळात आलेले आहे. आत्मा रथी, शरीर रथ, बुद्धी सारथी, मन लगाम, 'रथाचे घोडे इंद्रिय' आणि वाटा 'उपभोगाच्या' अशी ही कल्पना आहे. 'इंद्रिय रूपी घोड्यांना मनाचा लगाम असला पाहिजे तो लगाम बुद्धीरूपी सारथ्याच्या हाती असावा. बुद्धी आणि मन यांनी मिळून संयमाने हा शरीर रूपी रथ चालवावा लागतो. अन्यथा भोगाच्या धुंदीत हा लगाम निसटून इंद्रियरूपी घोडा उपभोगाच्या वाटेवर उन्मादाने उधळून रथाचा आणि सारथ्याचा बरोबर चक्काचूर होतो.' हे खांडेकरांनी पटवून देण्यासाठी ही कादंबरी लिहली आहे.

रक्ताची वाघाला जशी चटक असते तशी काम भावनेची चटक माणसाला लागते. जस जशा जास्त आहुती पडत जातात तसतसा कामाग्री भडकतच जातो आणि माणूस नाशाकडे वाटचाल करीत असतो हे पटवून दिले आहे.

वि.स. खांडेकरांनी या कादंबरीतून 'मंदार'च्या फुलपाखरासारख्या क्षणभंगूर, चालू क्षणाच्या अधःपताच्या तत्वज्ञानापेक्षा कचाचे गरूडाचे अमृतकुंभ मिळविणारे तत्वज्ञान येथे पटवून द्यावयाचे आहे. खांडेकरांची 'ययाती' कादंबरी 'एकाच वेळी भावनात्मक आवाहन करते, मानवी जीवनाचे दर्शन घडविते. समाजाला सुयोग्य शिकवण देते आणि कलात्मक

रंजनही करू शकते.' हे सामर्थ्य या महाभारतातील उपाख्यानाच्या स्वतंत्र चिंतनातून निर्माण झाले आहे. त्यातील व्यक्ती जिवंत आणि प्रतीक बनून अवतरलेल्या आहेत.

ययातीची भोगकथा, शर्मिष्ठेची प्रेमकथा, देवयानीची संसारकथा आणि कचाची त्यागकथा या कादंबरीत साकार झाली आहे. खांडेकरांना कामवासना, प्रीतीभावना आणि भक्तिभावना असे हे एकाच भावनेचे परिणत जाणारे रूप येथे आढळते. ययातीच्या रूपात आसक्तीकडून विरक्तीकडे जाणारा दीपस्तंभ यांनी उभा केला आहे. मानवतेसाठी या मूल्यांची प्रतिष्ठापना होणे अगत्याचे आहे असे खांडेकरांनी सूचित केले आहे. खांडेकरांचे हे चिंतन समकालीन, वर्तमानकालीन तर आहेच पण त्याचबरोबरकालातीलही आहे. मानवी प्रवृत्तीवर ययाती उपाख्यानातून शोधलेल्या सूत्रावर खांडेकरांनी येथे प्रकाश टाकला आहे.^९

कथा, काव्य, मनोविश्लेषण आणि तत्वज्ञान याच्या मनोज्ञ मीलनाचा अपूर्व साक्षात्कार या पुराणकथेतून खांडेकरांनी घडविला आहे. पुराणकथेचे एका प्रतिभावंत मनाने केलेले हे सर्जन पाहिले म्हणजे महाभारताचे मराठी ललित साहित्यिकांनी केलेल्या नव्या अविष्काराचे मोल लक्षात येते. ययाती उपाख्यानातील एकेका व्यक्तीतखांडेकरांनी नवा प्राण भरून त्या नव्या काळाच्या संदर्भात पुन्हा जिवंत केल्या आहेत.

४) सामाजिक परिस्थिती :-

सार्वजनिक व्यवहारातली लाचलुचपत, समाजातील, कुटुंबसंस्थेतील अस्वस्थता व असंतुष्टता, विद्यार्थी वर्गात पसरलेले बेशिस्तीचे वातावरण, नाचगाण्यांचे उत्तान चित्रपट, कामवासना आणि प्रेमभावना यांची समाजात वाढत्या प्रमाणात होत असलेली गल्लत, कोणत्याही दुर्गुणाविषयी दिसून येणारी सामाजिक बेफिकीरी किंबहुना कुठल्या तरी शास्त्राच्या अर्धवट आधाराने त्याचे मंडन करण्याची प्रवृत्ती यांचा परस्परांशी किंवा सामान्य माणसाच्या मनाला आलेल्या या अवकळेशी काही संबंध आहे. या संबंध शोधण्याच्या दृष्टीकोनातून कादंबरी लिहिली. समाजात दिसून येणाऱ्या या सर्व अप्रिय गोष्टी एकाच विषवृक्षाच्या फांद्या आहेत. 'वेगाने बदलणारे व माणसाला यांत्रिक करून सोडणारे जीवन या विषवृक्षाचे

संवर्धन करीत आहे.‘ उदया हा विषवृक्ष फळांनी लगडून जाईन आणि ती फळे आपल्या समाजाला नाशाकडे नेईल. हे खांडेकरांना तीव्रतेने जाणवले म्हणून त्यांनी ही ययाती कादंबरी लिहली.

अशा प्रकारे खांडेकरांनी लिहलेल्या ‘ययाती’ कादंबरीच्या प्रेरणा आहेत.

ययाती कादंबरीतील रूपकात्मकता :-

जग अष्टौप्रहर तोंडावर मुखवटे घालून आपले व्यवहार पार पाडीत असते. व्यक्ती आणि समाज यांची बाह्य रूपे स्वार्थलंपटतेमुळे बहुधा फसवी ठरतात. या सर्वांचे सत्य स्वरूप कळावे म्हणून त्यांच्या तोंडावरचे मुखवटे दूर करण्याचा रूपकदृष्ट्या कसोशीने आणि कौशल्याने प्रयत्न करीत असते^९ .... जगातल्या दंभाचे आणि स्वार्थाचे अगणित मुखवटे हलक्या हाताने दूर करण्याकरिता तिलाही आपल्या तोंडावर एक सुंदर मुखवटा चढविण्याचे काम रूपक कथा करतात.

रूपक कथा हा एक कथेचा चिमुकला आणि चटकदार प्रकार आहे. या कथेचे विषय काळाबरोबर बदलत जातात. तिच्या कक्षा सर्वस्पर्शी होतात. काळ विषय आणि मांडणी याबाबत ही कथा कथेच्या इतर प्रकारांपेक्षा वेगळी ठरते. सूचकता आणि सत्यदर्शन हे तिचे विशेष आहेत. व्यक्ती आणि समाज यांच्या मुखवट्यावरील आवरण दूर करण्याचे काम रूपककथा करते. समाजातील दंभ आणि ढोंग उघड करण्याचे काम सुखात्मिका देखील करते. सुखात्मिकेच्या बाबत असे म्हटले जाते की, -‘Comedy obeys an impulse of society.’ अशा प्रकारच्या रूपककथांना देखील लागू पडावी. कल्पकता, सूचकता, मार्मिकता व प्रतिभेची विशालता हे गुण रूपककथेत असणे आवश्यक आहे. थोड्या पण लयबध्द शब्दांनी वातावरण उत्पन्न करावयाचे, वेचक पण चमत्कृतिजनक अशा कल्पनेने सौंदर्य खुलवायचे आणि हे साधीत असतानाच विचार आणि भावना यांना आवाहन करून खऱ्याखऱ्या जीवनाचा व जीवनमूल्यांचा साक्षात्कार आपल्या वाचकाला उत्कटतेने घडवून आणायचा हे रूपककथेचे कार्य असते. प्रतिपाद्य आशय निवडलेल्या कथात्मक रूपकातून

अपरिहार्यपणे आणि सहज रितीने निर्माण करण्याचा प्रयत्न वि.स. खांडेकरांनी 'ययाती' कादंबरीद्वारे केला आहे.

खांडेकरांची ययाती ही कादंबरी त्यांच्या कादंबरीतील सर्वात चांगली कादंबरी. सर्वात चांगली म्हणण्याचे कारण या कादंबरीत कथानक अगर स्वभाव रेखन फार चांगले आहे सुव्यवस्थित आहे. असा अर्थ घ्यावयाचा नाही. मूळात ही पौराणिक कादंबरी आपण ययातीची कथा मानतही नाही. आपण हे चारशे पाने तपशीलवार पसरलेले रूपक म्हणून पाहतो. रूपकाला सांकेतिक अर्थ महत्त्वाचा असतो. तेथे कथानक आणि स्वभाव रेखनाची अपेक्षाच नसते. द्राक्षे पाहून तोंडाला पाणी सुटणारा व ती मिळवण्यासाठी उड्या मारणारा कोल्हा इसापने दाखवला आहे. तितका आपल्याला पुरतो. यापुढे जाऊन कोल्हा असे बोलतो काय? केव्हा असे वागतो? हे स्वाभाविकतेचे प्रश्न आपण विचारीत बसत नाही. कारण हा कोल्हा – कोल्हा नव्हेच तो प्रतीक आहे हे आपण समजून चालतो हा बदल अपेक्षांचा आहे. ते कथेच्या लांबी-रुंदीचा नाही. लांब रुंद अशा रूपक कथा जरी घेतल्या तरी या रूपक कथात आपण फक्त उपमाने कथाची उपमेय आहेत. ते निश्चित करून थांबतो उपमानांची वागणूक उपमानासारखी न झाला आणि शिवाय उपमेय सारखी ही न झाली तरी आपणास चिंता नसते.

खांडेकरांचा 'ययाती' हा विसाव्या शतकातील भोगलंपट माणसाचा प्रतिनिधी आहे हे आपण गृहीत धरावयाचे असते. ही भोगलंपट माणसाची व्यक्तीरेखा नव्हे म्हणून हा ययाती पुरेसा भोगलंपट वाटतच नाही. असे म्हणावयाचे नसते याचा परिणाम असा झालेला आहे, की खांडेकरांच्या ज्या प्रधान उणीवा आहेत त्यांची येथे अपेक्षाच नसल्यामुळे त्या उणीवाच गुणस्वरूप झालेल्या आहेत. सहावे पौराणिक वातावरणच आता कल्पनारम्य आहे. तेथे वास्तववाद पहावयाचाच नसतो. हे घडणे शक्य व संभवनीय आहे काय हा फारसा महत्त्वाचा मुद्दा नाही. अलंकारिक, कल्पना विलास प्रधान अशी खांडेकरांची शैली आता येथे गुणरूप होऊ लागते. कारण ही कादंबरीच पौराणिक आहे. कथानकात हवे ते बदल करण्याची आता

लेखकांना मुभा आहे. खांडेकरांच्या सर्व सामाजिक कादंबऱ्यात त्यांना रंजनाच्यासाठी प्रयत्न करावा लागतो. ध्येयवाद दाखविण्यासाठी पात्रे कशी आणावयाची हा प्रश्न असतो. 'ययाती'त तो प्रश्न नाही. वैराग्य व त्याग ही पेलणारी मूल्ये नव्हती हे दाखविण्यासाठी यती आला म्हणजे पुरे; पुन्हा तयाच्या स्वभावरेखनाची गरज नाही. पुन्हा या रूपककथेत वेगवेगळी रूपके खांडेकर बसवीत असतातच.^{१०} 'मन हे मोक्यात सुटलेल्या घोड्याप्रमाणे आहे. ते प्रयत्नाने आवरून संयमाचा लगाम या घोड्याला घालावा लागतो हेच मानवतेला इष्ट आहे. हे सांगण्यासाठी जशी सगळी कादंबरी आहे तशी आरंभीच ययाती न आवरणारा घोडा. त्याला आवरण्यासाठी संयमाचे सामर्थ्य आणि सौंदर्य हेच सूत्र खांडेकरांनी वापरलेले आहे. तेव्हा त्यांच्याच लक्षात येते की, आपण पुराणकथा घेऊन कादंबरीला रूपकात्मक कादंबरीचा घाट देत आहोत. ययाती-शर्मिष्ठा-देवयानी-कच यांच्या परस्पर संबंधातून फुलत गेलेली पुराणकथा कवचासारखी फुटते आणि त्यातून व्यक्त होतो तो खांडेकरांना जाणवलेला वर्तमान! ते लिहितात – "आजचा मनुष्य केवळ अंध, स्वैर आणि क्रूर कामवासनेला बळी पडत आहे असे नाही. त्याचे सर्वत्र मनोविकार अनिर्बंध आणि अनियंत्रित होऊ पाहात आहेत. त्याच्या विविध वासना उच्छृंखल होत आहेत. यांत्रिक जीवनाने त्याचे समाधान नष्ट केले आहे. महायुद्धाच्या भीषण छायेखाली वावरणाऱ्या जगात तो राहात असल्या कारणाने सुरक्षितपणाच्या भावनेने त्याच्या मनातून पळ काढला आहे. त्यामुळे चौवीस तास कुठल्या ना कुठल्या तरी फुसक्या सुखात मन गुंतवून ठेवण्याखेरीज आनंदाचा दुसरा मार्ग त्याला आढळत नाही. " म्हणून त्यांना सुचवावेसे वाटते की, "मनुष्याची कुठलीही वासना सदैव वासना स्वरूपातच राहिली तर तिचे उन्मादात रूपांतर होण्याचा संभव असतो. तिला कोणत्या तरी बाजूने उदात्ताचा स्पर्श झाला पाहिजे. वर्तमानाने मान आणून देताना खांडेकरांनी ययातीची कथा परिवेष म्हणून स्विकारली आहे."

ययाती कादंबरीचे स्वरूप :-

जीवनविषयक कुटांनी मूढ झालेल्या आणि अधःपाताच्या वाटेला लागलेला ययाती आत्मविकासाच्या मार्गाला कसा येतो याची ही कहाणी आहे. ययातीचे जीवन, त्याला येत गेलेले अनुभव, त्यातून त्याच्या जीवनाची होत गेलेली घडण आणि या सर्वामधून जात असताना अखेरीस त्याला झालेले जीवनदर्शन व त्याचे परिवर्तन हाच येथे प्रस्तुत कथाभाग आहे. ययातीच्या या चरित्रात वास्तव आणि आदर्श यांचे मिश्रण आहे.

या कादंबरीला कथानक असे फारसे नाही. प्रसंगही कमी आहेत. ही कादंबरी पात्रमुखी असल्याने प्रत्येक पात्राचे आत्मनिवेदन आहे.

ययातीच्या जीवनाचे (१) विवाहपूर्व यौवन कालीन जीवन (२) विवाहोत्तर देवयानीच्या सहवासातील जीवन (त्यातच त्याचा शर्मिष्ठेशी संबंध येतो) आणि (३) देवयानी बरोबरचा संसार संपूर्ण विस्कटल्यानंतरचे (आणि शर्मिष्ठा दूर निघून गेल्यानंतर) बेबंद जीवन असे तीन भाग पडतात. या त्याच्या जीवनकथेत येऊन मिळतात देवयानी आणि शर्मिष्ठा यांच्या जीवनाकथा.

पहिल्या विभागातील घटना-प्रसंगातून ययातीचे पूर्वजीवन कसे संस्कारित होत जाते व कसे घडत जाते ते दिसते. यातील प्रसंगांच्या साखळीत संगती आहे. प्रसंगांमागून प्रसंग घडतात. त्यांचा ययातीच्या भावनिक जीवनावर कसा परिणाम होतो त्याला येथे महत्त्व आहे. आरंभी जाणतेपणी त्याला ओळख होते ती जीवनातील स्वार्थाची. स्वतःचे सौंदर्य नष्ट होईल म्हणून आईदेखील आपल्याला अंगावर पाजीत नाही हे त्याला कळते. वात्सल्या, आईचा प्रेमाचा संदेश शावरील श्रद्धा प्रथम येथे भंगते.^{१२} पुढे जीवनात आईबद्दलची एक विशिष्ट प्रतिमा ययातीच्या मनात निमग्न होते. पुढे जीवनातील क्रौर्याची, भोगाची ओळख होते. नंतर त्याच्या पौरुषाला जाग येऊन चेतावणी मिळते. पुढे उत्सवातानंतर बेशुध्द पडलेल्या ययातीची सेवा करणाऱ्या अलकेचे शुध्दीवर आल्यावर ययातीने अलकेचे घेतलेले

चुंबन हा त्याच्या आयुष्यातील स्त्रीसुखाचा ओझरता पहिला अनुभव होता. येथ पर्यंतचे सारे अनुभव राजवाड्यात बंदिस्त, सुरक्षित आयुष्यातील होते.

यापुढे ययाती अश्वमेधासाठी आर्यावर्तात भ्रमण करीत असताना त्याला आणखी एक महत्वाचा अनुभव येतो. ययाती यतीच्या सहवासात येतो. ययातीचा यतीचा संवाद झाल्यावर यतीला घर सोडून जाण्याचे कारण ययाती विचारतो तेव्हा त्या दोघांचे संवाद – ययाती म्हणतो -

लहानपणी एका रात्री तो आईला सोडून का निघून गेला हे मला कधीच नीट कळले नव्हते. मी धीर करून त्याला विचारले, 'अगदी बालपणीच तू या मार्गाकडे कसा वळलास?' यती – ज्या ऋषींच्या कृपेने मी झालो, त्यांच्या आश्रमातच मला उपरती झाली. आई मला घेऊन त्यांच्या दर्शनाला गेली होती. रात्री पर्णकुटीत आई गाढ झोपली पण मला भलभलती स्वप्नं पडू लागली. मी हळूच उठून पर्णकुटीबाहेर आलो. मांजराच्या पावलानी जवळच्या पर्णकुटीत गेलो. आश्रमातले शिष्य बोलत बसले होते. ते म्हणत होते, 'या नहुष राजाची मुलं कधीही सुखी होणार नाही.'

माझ्या अंगावर भितीचा काटा उभा राहिला. यतीप्रमाणे मीही नहुष महाराजांचा मुलगा होतो! त्या शिष्यांचे भयंकर भविष्य खरे होणार असले तर?

नकळत माझ्या तोंडून उद्गार निघाला 'नहुष राजाची मुले कधीही सुखी होणार नाहीत?'

'हो, अजून ते शब्द माझ्या कानात घुमत आहेत.!'

'कारण?'

'शाप'

'कुणाचा?'

'ऋषींचा'

'ऋषींना शाप द्यायला बाबांच्या हातून काय पाप घडलं होतं.'

‘ती कथा मला सुध्दा नीट ठाऊक नाही. तू आता जा. माझी ध्यानाची वेळ झाली. पण एक गोष्ट लक्षात ठेव. त्या रात्री त्या शिष्यांच्या उद्गारांनी मला सावध केलं. दुःखी राजपुत्र होण्यापेक्षा सुखी संन्यासी व्हायचं मी ठरवलं. भटकत-भटकत मी हिमालयात गेलो. तिथं मला एक हठयोगी गुरू भेटला.’

मी मध्येच प्रश्न केला, ‘यति, आपल्या धाकट्या भावाला तू एक भिक्षा घालशील का?’

‘काय हवय तुला?’

‘मी अस्सा हस्तिनापुरला जातो आणि आईला घेऊन येतो, तिला एकदा तू भेट.’

नकारार्थी मान हालवीत यति उद्गारला, ‘ते शक्य नाही.’

‘कां?’

‘माझी तपश्चर्या अजून पुरी झालेली नाही. परमेश्वर माझ्या मुठीत आलेला नाही. तू तिला घेऊन आलास तरी माझी भेट होणार नाही. मी एका जागी फार दिवस राहात नाही. आसक्ती ही आत्म्याचा सर्वात मोठा शत्रू आहे. कुठल्याही जागेविषयी थोडसं प्रेम वाटू लागलं की ती मी तात्काळ सोडतो.’

‘मग आईची नि तुझी भेट केव्हा होईल?’

‘कोण जाणे! कदाचित होईल, कदाचित होणार नाही!’

‘नि तुझी-माझी भेट?’

‘आजच्या सारखीच केव्हा तरी योगायोगानं होईल. त्या वेळेला मला माझ्या सिध्दी वश झालेल्या असतील. चल ऊठ बाहेर जा, माझी ध्यानाची वेळ होऊन गेली. गुहेबाहेर तुला पोचवितो आणि --- ’

गुहेच्या तोंडावरील काटेरी वेली दूर सारून आम्ही दोघे भाऊ बाहेर आलो. आता मला त्याचा निरोप घेणे प्राप्तच होते. मी सद्गदित स्वराने म्हणालो, ‘यति, येतो मी, माझी आठवण ठेव.’

गुहेत आल्यापासून त्याने मला स्पर्शसुध्दा केला नव्हता. पण या शेवटच्या क्षणी त्याच्या कठोर निर्णयाला तडा गेला असावा. उजव्या हाताने माझ्या खांद्यावर हात ठेवीत तो म्हणाला, 'ययाती, आज ना उद्या तू राजा होशील, सम्राट होशील, शंभर अश्वमेघ करशील. पण एक गोष्ट विसरू नकोस – जग जिंकण्याइतक मन जिंकणं सोप नाही.'^{१३}

यती आणि ययातीच्या संवादातील शेवटच्या वाक्यात अश्वमेघासाठी आलेल्या राजकुमार ययातीला खूप काही सांगून गेल. अशा तऱ्हेने शारिरीक सुखोपभोगाशी वैर मांडणाऱ्या यतीने जीवनाच्या एका वेगळ्या तत्वज्ञानाची यतीला ओळख होते.

अंगिरस ऋषींच्या आश्रमात ययातीला कच भेटतो. शांत, संयमी, हुशार असा ऋषीकुमार कच होता. त्याने शुक्राचार्यांनी संपादन केलेली संजीवनी विद्या स्वतः शुक्राचार्यांच्या पोटात जाऊन संजीवनी विद्या संपादन करणारा चतुर ऋषीकुमार होतो. त्यांच्या या कर्तृत्वाबद्दल अंगिरस ऋषींनी यज्ञ केला होता तेथे ययाती आणि कच यांची भेट झाली. त्यांच्या सहवासातील एक प्रसंग :-

एकदा एक चिमण्या लाघवी ऋषिकन्येने आम्हा दोघांना (कच ययाती) हात धरून आपल्या अंगणात ओढीत नेले. तिने लावलेल्या वेलीला फूल आलेले होते. ते आम्हाला दाखवावयाचे होते तिला . तिचे कौतुक करून आम्ही पुढे जाणार होतो. पण ती मुलगी मोठ्या विचारात पडलेली दिसली. ज्यांचा सत्कार करावयाचा ते अतिथी दोन आणि फुल पडले एक. ते कुणाला दयावे ते तिला कळेना ती त्या फुलाकडे विचारमग्न दृष्टीने पाहत राहिली. तिची अडचण लक्षात येताच कच हसून म्हणाला, 'बाळ, हे फूल तू युवराजांना दे.' मी त्या मुलीला म्हणालो, 'अहं, यांनाच दे तू. मोठे थोर ऋषी आहेत हे!'

ती मुलगी अर्धवट उमललेली ती कळी खुडणार इतक्यात कचाने हळूच तिचा हाता हातात घेतला आणि तो म्हणाला, 'बाळ, तुझी ही सुंदर भेट मला पोचली. पण ती तिथच वेलीवर राहू दे. तिथंच उमलू दे. मी प्रत्येक दिवशी सकाळी इथं येईन तुझ्या या फुलाशी बोलेन मग तर झालं?'

त्याच्या त्या शब्दांनी त्या मुलीचे समाधान झाले पण मी मात्र अस्वस्थ होऊन गेलो. त्या दिवशी रात्री बोलता बोलता कचाजवळ हा विषय मी काढला. मी म्हणालो, 'ती कळी उदया – परवा पूर्णपणे उमलेल. दोन चार दिवस ते फूल वेलीवर हसत राहिल. मग ते कोमेजेल, आपोआप गळून खाली पडेल. हे सारं पाहण्यात कसलं आलय सुख? फुलं काय केवळ दुरून पाहायची असतात? ती तोडण्यात, हुंगण्यात, त्यांचे हार करण्यात, ती केसांत गुंफण्यास आणि शय्येवर पसरण्यात खराआनंद आहे!

कच स्मित करीत उद्गारला, 'आनंद आहे खरा, पण तो क्षणभंगुर! केवळ उपभोगाचा.'

✓ 'उपभोगात पाप आहे?'

'नाही. धर्माच उल्लंघन न करणाऱ्या उपभोगात पाप नाही. पण या जगात उपभोगापेक्षा श्रेष्ठ असा दुसरा आनंद आहे.'

'कोणता?'

✓ 'त्यागाचा.'^{१४}

मला यतीची आठवण झाली. लहानपणीच तो संसार सोडून गेला होता. त्या रात्रीची ती रानहत्तीची शिकार, ती यतीची विचित्र गुहा, त्या गुहेतले के काटेरी वेलींचे अंथरुण सारे सारे मला आठवले. मी कचाला प्रश्न केला, 'या जगात संन्यास हा एकच सुखाचा मार्ग आहे का?'

तो हसला, थोडा वेळ स्वस्थ बसला. मी पुन्हा प्रश्न केला, 'उदया राजा व्हायच सोडून मी संन्यासी झालो तर ते योग्य होईल?'

कच गंभीर झाला. तो आवेशाने उद्गारला, 'मुळीच नाही युवराज, राजा होऊन प्रजेचं न्यायानं पालन करणं व प्रजेच्या सुखाकरिता झटणं हा तुमचा धर्म आहे. राजधर्म हा संन्यास धर्माइतकाच श्रेष्ठ आहे.'

मी म्हणालो, 'सिंहासनावर बसून संन्यासासारखं वागणं शक्य आहे?' कचाच्या कपाळावर एक सूक्ष्म रेषा दिसू लागली. मग तो सावकाश म्हणाला, 'युवराज, संसार करणं हीच मनुष्याची सहजप्रवृत्ती आहे. साहजिकच त्याच्या जीवनात सर्व प्रकारच्या उपभोगांना स्थान आहे. माणसानं उपभोग घेऊ नयेत अशी जर ईश्वराची इच्छा असती तर त्यानं शरीर दिलंच नसतं. पण केवळ उपभोग म्हणजे जीवन नव्हे. देवानं माणसाला शरीराप्रमाणं आत्माही दिला आहे. शरिराच्या प्रत्येक वासनेला या आत्म्याचं बंधन हवं म्हणून माणसाचा आत्मा सदैव जागृत असायला हवा.'^{१५} मदयाच्या धुंदीत असणाऱ्या सारथ्याच्या हातून लगाम निसटून जातात. घोडा सैरावैरा उधळतात, रथ खोल दरीत पडून त्याचा चक्काचूर होतो आणि आतला शूर धनुर्धर व्यर्थ प्राणाला मुक्तो.'

.. बोलता बोलता तो थांबला. मान वर करून नक्षत्रच्छादित आकाशाकडे त्याने पाहिले. मग तो म्हणाला, 'युवराज, क्षमा करा मला. असं काही बोलू लागलो की, माझं मला भान राहत नाही. जीवन मार्गावरला एक प्रवासी मी. या मार्गावरती डोंगर-दऱ्या, रानं-वनं, नदया-नगरं यांतून मी अजून गेलो नाही. मी बोलतो ते पुस्तकी ज्ञान झालं. अनुभवाचा भाग फार कमी आहे. त्यात पण बृहस्पतीसारख्या पित्याच्या आणि अंगिरसासारख्या गुरूंच्या सहवासात मी जे काही शिकलो, जे काही चिंतन केलं, त्याचं सार हे आहे. ते सुंदर फुल पाहून मला आनंद झाला. त्या मुलीला दिलेल वचन मी पाळणार आहे. ते फुल पाहताना माझ्या डोळ्यांना जे सुख होईल ते प्रत्येक दिवशी मी घेणार आहे. ते फार चांगलं उमललं म्हणजे वेलीजवळ जाऊन त्याचा वास ही घेणार आहे. पण ते मी तोडणार नात्र नाही. आज वासासाठी एक फुल खुडलं तर उदया तेवढ्याच सुखासाठी फुलामागून फुलं खुडावीशी वाटतील मला. मग दुसऱ्यांच्या फुलांचा अपहार करण्याची इच्छा माझ्या मनात प्रबळ होईल. अपहारासारखा अधर्म नाही.'^{१६}

ययाती म्हणाला, 'एक शंका विचारू का?'

‘अवश्य, मात्र एक गोष्ट विसरू नका, तुमच्या सारखाच मीही एक अनुभवशून्य तरुण आहे. जीवनाचं रहस्य नेहमीच गुहेत लपलेलं असतं. त्या गुहेच्या दारातून नुकते कुठे आपण आत गेलो आहोत. आतल्या अंधारातून अजून आपल्याला काही नीट दिसत नाही. आपल्यापैकी प्रत्येकाला हे रहस्य स्वतःच शोधून काढलं पाहिजे.’

अशा प्रकारे कचाच्या सहवासात एका वेलीवरच्या फुलाच्या माध्यमातून ययातीला जीवनाचे आणखी एक वेगळे दर्शन घडते. जीवनाचे शांत, संयत, समाधानी आणि तरीही कर्मप्रवण रूप त्याला दिसते. फुल प्रतिकात्मक रूपाने आलेले आहे. फुलाचा उपयोग कसा व किती प्रमाणात घ्यावा त्याचप्रमाणे प्रत्येक मनुष्याने प्रत्येक वस्तुचा उपभोग किती व कसा घेतला पाहिजे हे तत्वज्ञान स्पष्ट केले आहे.

यती आणि कच यांच्या या दोन भिन्न जीवन पध्दतीचे दर्शन पडल्यावर स्वतः ययाती एका निराळ्या अनुभवातून जातो. यापूर्वीचे दोन्ही अनुभव ययाती पासून दूर होते; वैचारिक पातळीवर राहणारे होते. आताचा अनुभव थेट त्याला स्वतःला येऊन भिडणारा आहे. त्याचा पिता राजा नहुष मृत्यूशय्येवर आहे आणि त्यातच त्याचा अंत होतो. ययातीला आतापर्यंतच्या आयुष्यातील अत्यंत प्रिय, आरणीय आणि त्याला आधार असणाऱ्या व्यक्तीचा हा मृत्यू आहे. यौवनोन्मुख ययातीला घडलेले हे पहिले मृत्यूचे दर्शन आहे आणि तेही अशा पित्याचे. मृत्यूचे समीप दर्शन, त्यातली व्याकुळता, अगतिकता, भयकातरता, जीवनातील पराक्रम, ऐश्वर्य यांना कःपदार्थ करणारी शक्तिसंपन्नता, त्याला उत्कटतेने जाणवते. मनाच्या या ताणलेल्या स्थितीतच त्याला एका मुरलेल्या दासीचा-मुकुलिकेचा – सहवास मिळतो. मृत्यू, त्यापासून पलायन, दुःखविस्मरण, त्यासाठी स्त्रिचा उपभोग अशा नानाविध, बाह्यतः परस्परविरोधी अनुभवांतून ययाती जात आहे. त्यानंतर यतीचा शोध घेण्यासाठी पुन्हा एकदा ययाती राजधानीबाहेर पडतो. त्याची बालमैत्रिण अलका पुन्हा त्याच्या आयुष्यात येते. यावेळी दोघातील नाते बदलून गेले आहे. भाऊ बहिणीचे निश्चित स्वरूपाचे नाते त्यांनी मानले आहे. पण राजमातेच्या रूपाने उपस्थित असलेल्या व्यवहारी

‘अवश्य, मात्र एक गोष्ट विसरू नका, तुमच्या सारखाच मीही एक अनुभवशून्य तरुण आहे. जीवनाचं रहस्य नेहमीच गुहेत लपलेलं असतं. त्या गुहेच्या दारातून नुकते कुठे आपण आत गेलो आहोत. आतल्या अंधारातून अजून आपल्याला काही नीट दिसत नाही. आपल्यापैकी प्रत्येकाला हे रहस्य स्वतःच शोधून काढलं पाहिजे.’

अशा प्रकारे कचाच्या सहवासात एका वेलीवरच्या फुलाच्या माध्यमातून ययातीला जीवनाचे आणखी एक वेगळे दर्शन घडते. जीवनाचे शांत, संयत, समाधानी आणि तरीही कर्मप्रवण रूप त्याला दिसते. फुल प्रतिकात्मक रूपाने आलेले आहे. फुलाचा उपयोग कसा व किती प्रमाणात घ्यावा त्याचप्रमाणे प्रत्येक मनुष्याने प्रत्येक वस्तुचा उपभोग किती व कसा घेतला पाहिजे हे तत्वज्ञान स्पष्ट केले आहे.

यती आणि कच यांच्या या दोन भिन्न जीवन पध्दतीचे दर्शन पडल्यावर स्वतः ययाती एका निराळ्या अनुभवातून जातो. यापूर्वीचे दोन्ही अनुभव ययाती पासून दूर होते; वैचारिक पातळीवर राहणारे होते. आताचा अनुभव थेट त्याला स्वतःला येऊन भिडणारा आहे. त्याचा पिता राजा नहुष मृत्यूशय्येवर आहे आणि त्यातच त्याचा अंत होतो. ययातीला आतापर्यंतच्या आयुष्यातील अत्यंत प्रिय, आरणीय आणि त्याला आधार असणाऱ्या व्यक्तीचा हा मृत्यू आहे. यौवनोन्मुख ययातीला घडलेले हे पहिले मृत्यूचे दर्शन आहे आणि तेही अशा पित्याचे. मृत्यूचे समीप दर्शन, त्यातली व्याकुळता, अगतिकता, भयकातरता, जीवनातील पराक्रम, ऐश्वर्य यांना कःपदार्थ करणारी शक्तिसंपन्नता, त्याला उत्कटतेने जाणवते. मनाच्या या ताणलेल्या स्थितीतच त्याला एका मुरलेल्या दासीचा-मुकुलिकेचा – सहवास मिळतो. मृत्यू, त्यापासून पलायन, दुःखविस्मरण, त्यासाठी स्त्रिया उपभोग अशा नानाविध, बाह्यतः परस्परविरोधी अनुभवांतून ययाती जात आहे. त्यानंतर यतीचा शोध घेण्यासाठी पुन्हा एकदा ययाती राजधानीबाहेर पडतो. त्याची बालमैत्रिण अलका पुन्हा त्याच्या आयुष्यात येते. यावेळी दोघातील नाते बदलून गेले आहे. भाऊ बहिणीचे निश्चित स्वरूपाचे नाते त्यांनी मानले आहे. पण राजमातेच्या रूपाने उपस्थित असलेल्या व्यवहारी

निर्दय जगाला हे स्निग्ध, निरपेक्ष नाते मान्य नाही, समजत नाही. पुन्हा एकदा अत्यंत क्रूरपणे पण तितक्याच थंडपणे अलका त्याच्यापासून ओढून काढली जाते-कायमची. अलकाबरोबरच ययातीचे निरागस बाल्य, मनाची कोमलता, सरलता, उत्कट प्रेमशक्ती निघून जाते.

ययातीच्या आयुष्याचा दुसरा, तारुण्याचा भाग सुरू होता. या भागात ययातीचे वैवाहिक जीवन येते. त्याच्या या जीवनात त्याची धर्मपत्नी देवयानी त्याची साथ करू शकत नाही, याच काळात त्याचा शर्मिष्ठेशी संबंध येतो. जे देवयानीकडून मिळू शकत नाही ते शर्मिष्ठेकडून मिळते. निष्ठा, विश्वास, अपेक्षाविरहित प्रीती, आधार सारे शर्मिष्ठेकडून मिळते. तिला मुलगाही होतो. ययातीच्या जीवनाला हा प्रीतीचा, वात्सल्याचा स्पर्श होत असतानाच आता शर्मिष्ठेला एका वादळ्या रात्री हस्तिनापूर सोडून परागंदा व्हावे लागते.

ययाती मूलतः सुसंस्कृत, प्रगल्भ, उदात्त मनोवृत्तीचा आहे. जीवनातील श्रेष्ठ मूल्यांची त्याला जाण आहे, कदर आहे. आपल्या अधःपाताची त्याला क्लेशकारी जाणीव आहे. तरी तो स्वतःला आवरू शकत नाही. कशासाठी आवरायाचे हे त्याला कळत नाही. त्याच्या जीवनाचे प्रयोजन हरवल्यासारखे झाले आहे. तसेच ययातीच्या बेलगामपणाला आत्यंतिक अहंकारी, आत्मकेंद्रित स्वभावामुळे सांसारिक जीवनात वाट्याला आलेले वैफल्य कारणीभूत आहे. या ययातीच्या श्रद्धाशून्यतेचे मूळ संपूर्णत्वाने बाहेरच्या परिस्थितीतील नव्हते. त्याच्या व्यक्तिगत अनुभवातून ही दिङ्मूढता आली आहे. एकाकीपणा, नहुषाच्या मृत्यूच्या दर्शनाने आणि नंतर जिवलग मित्र माधवाच्या मृत्यूच्या दर्शनाने निर्माण झालेले मृत्यूचे भय, मानवी जीवनाची क्षणभंगूरता आणि काळाची गती यांची जाणीव आणि शापभयाच्या रूपाने नियतीच्या सर्वग्रासित्वाचे भय, मानवी जीवनाच्या अगतिकत्वाची व हतबल करणारी जाणीव यांतून त्याचे आयुष्य वाहावत जाणारे झाले होते. ययातीच्या मर्यादेचे बांध फुटले आणि तो मद्य आहारी गेला आणि शरीर सुखाच्या वासनेला बळी पडला.

यापुढे ययातीच्या आयुष्यात भयाण पोकळी निर्माण झाली आणि त्याचे अधःपाताकडे वाहणे वेगाने सुरु झाले होते. त्याची अठरा वर्षे या स्थितीत जातात. ययातीने राज्यकारभारातून पूर्णपणे लक्ष काढले होते आणि तो स्वैराचारी, अनिर्बंध भोगविलासात बुडून गेला होता. देवयानीने राज्यकारभार हाती घेतला होता. हस्तिनापूरच्या राज्यावर परचक्र आले होते. विलासमग्न देवयानीवर रागावलेला ययाती त्याच्याकडे लक्ष देण्याइतका भानावर नव्हता. यदूला शत्रूने अटक केली याची त्याला जाणीवही नव्हती. यदूची सुटका पुरु करतो. पुरु शर्मिष्ठेचा मुलगा असतो आणि याच वेळेस शुक्राचार्य, कच यांच्याही तपश्चर्या संपतात. शुक्राचार्य आपली मुलगी देवयानी हिचा संसार व राज्यकारभार पाहण्यासाठी येतात. तेथील देवयानीच्या संसाराची दशा पाहून त्यांना राग येतो. ययातीच्या मदयपानाने व भोगलालसेने जे अंतिम टोक गाठलेले. मदयानं उन्मत्त व भोग लालसेसाठी दुबळ्या झालेल्या ययातीला शुक्राचार्य शाप देतात, ते म्हणतात –

‘तुझा हा आंधळेपणा जावा एवढीच माझी इच्छा आहे. शर्मिष्ठेसारख्या दासीकडं कामुकतेने पाहण्याची इच्छा तुझ्या डोळ्यांना पुन्हा होऊ नये म्हणून मी त्यांच्यात चांगलं अंजन घालणार आहे. यौवन आंधळं असतं! यौवनात तुला मोहवश केलं! होय नां? मग माझा तुला एवढाच शाप आहे. हे तुझं यौवन या क्षणी नष्ट होवो! भगवान महेश्वरांच्या कृपेने लाभलेल्या नव्या विद्येचं स्मरण करून हा शुक्र एवढीच इच्छा करीत आहे की, माझ्या समोर उभा असलेला हा पापी ययाती या क्षणी जख्ख म्हातारा होवो!’^{१०}

शुक्राचार्यांच्या शापाप्रमाणे ययाती जख्ख म्हातारा झाला. शापामुळे ययाती व देवयानी हे दोघे सुन्न झाले. देवयानी आपल्या बाबांकडे गयावया करू लागली. शापाबद्दल उःशाप मागू लागली. शुक्राचार्यांनी दिलेल्या शापावर उःशाप दिला तो -

‘ययाती तुझ्या वार्धक्याचा स्विकार करायला तुझ्याच कुळातला, तुझ्याच रक्ताचा कुणीही तरुण आनंदानं पुढं झाला तर तू इच्छा करशील त्या क्षणी ते वार्धक्य त्याच्याकडं जाईल. त्याचं तारुण्य तुला मिळेल. मात्र एक गोष्ट लक्षात ठेव तुझं हे उरसंन तारुण्य तुझ्या

मृत्यूनंच त्या तरुणाला परत मिळेल. दुसऱ्या कोणत्याही मार्गानं नाही. माझं स्मरण करून तीनदा 'हे तारुण्य मी परत करीत आहे.' असं म्हटलंस की तू मृत होऊन पडशील.'^{१८}

शापाने भयभीत झालेला ययाती आपले वार्धक्य यदू घेईल आणि आपल्याला पुन्हा तरुण होऊन अतृप्त राहिलेली भोगलालसा पूर्ण करता येईल म्हणून यदूला वार्धक्य घेणार का? म्हणून विचारतो पण देवयानी यदूला वार्धक्य घेवू देत नाही. हा प्रसंग पाहून यदूचे प्राण वाचविणारा तरुण देवयानीला घडलेल्या प्रसंगाबद्दल विचारतो त्यावेळी त्यांचे संवाद :-

'आई, युवराजांना ज्याचं भय वाटतंय ते करायला मी तयार आहे.'

तेवढ्याने ययातीची आशा एकदम पालवली आणि तो त्या तरुणापाशी गेला आणि म्हणाला - 'तू माझं वार्धक्य घ्यायला तयार आहेस?'

'आनंदानं.'

'पण - पण - ते तुला घेता येणार नाही. माझ्या कुळातल्या, माझ्या रक्ताच्या तरुणालाच माझं वार्धक्य घेता येईल.'

'माझ्या शरिरातल्या रक्ताच्या कणाकणावर आपला अधिकार आहे महाराज! मी आपला मुलगा.'^{१९}

हे शब्द कानी पडताच देवयानी थरथर कापू लागली. त्या तरुणाकडे रोखून पाहत ती म्हणाली, महाराजांना मुलगा आहे. राज्यावर त्याचाच अधिकार आहे!'

'मला राज्य नकोय! आई. मला पुत्रधर्म पाळायचा आहे. मला बाबाची इच्छा पुरी करायची आहे मी महाराजांचा मुलगा आहे. त्यांच वार्धक्य घेण्याचा माझा अधिकार कुणीही अमान्य करू शकणार नाही.'

देवयानी त्याच्याकडे कोधाने पाहत उद्गारली 'तू-तू-तू- शर्मिष्ठेचा मुलगा आहेस?'

तो उत्तरला, 'होय, माझं नांव पुरू.'

या चार घटकातल्या विलक्षण घडामोडींनी देवयानी भडकून गेली होती. बेभान होऊन ती पुरूजवळ गेली आणि त्याला म्हणाली, 'तू पुरू आहेस ना? खरोखर पुरू आहेस ना? शर्मिष्ठेचा मुलगा आहेस ना? मग आता असा गप्प का बसलास? तिचं ह्यांच्यावर मोठ्ठ प्रेम होतं म्हणे! त्याच आईचा तू मुलगा! तुलाही वडिलांचा पुळका आला असेल! विचार कसला करतोस? दे, आपल तारुण्य यांना दे! घे त्यांच वार्धक्य तू घे! '

तर दुसरीकडे ययाती महाराजांच्या मनातल्या मनात साऱ्या वासना ओरडू लागल्या, 'ती सुंदर तरुणी रंग महालात तुझी वाट पाहत बसली आहे. गेले पंधरा दिवस तू तिचा ध्यास घेतला होतास! आज तो अमृताचा प्याला तुझ्या हाताशी आला आहे. तो ओठांना न लावताच तू दूर फेकून देणार? मग अठरा वर्षांपूर्वीच संन्यासी का झाला नाहीस? विचार कर; वेड्या विचार कर, सुदैवाने तुला उःशाप मिळाला आहे त्याचा उपयोग करून घे. चार दोन वर्ष तुझं वार्धक्य घेतल्यानं पुरूची अशी काय मोठी हानी होणार आहे? उलट या मोबदल्यात त्याला राज्य मिळणार आहे. काही वर्ष यथेच्छ उपभोग घे; सर्व वासना शांत कर आणि मग पुरूचं यौवन त्यांना परत दे!'²⁰

देवयानीने चिडवल्यामुळे की काय, पुरू चटकन पुढे आला. आपले मस्तक मस्तक माझ्या पायावर ठेवून तो म्हणाला, 'बाबा, राजकन्या असून आपल्या कुळासाठी दासी झालेल्या आईचा मी मुलगा आहे. मी आपलं वार्धक्य घ्यायला तयार आहे.' 'ठीक आहे' एवढे दोनच शब्द माझ्या तोंडून बाहेर पडले. लगेच त्या शब्दांचा अर्थ लक्षात येऊन मी (ययाती) माझे डोळे मिटून घेतले. काही क्षणांनी पुरूला आशिर्वाद देण्याकरिता मी ते उघडले; पण त्याला आशिर्वाद द्यायला माझा हात वर होईना! समोर उठून उभा राहिलेला पुरू जख्ख म्हातारा झाला होता.'²¹

जख्ख म्हातारा झालेला पुरू पाहून शर्मिष्ठा रडू लागली. तिची अवस्था पाहून ययाती अस्वस्थ झाला आणि पुरूचे यौवन परत देण्यासाठी शुक्राचार्यांनी सांगितलेल्या मंत्राचा उच्चार करू लागला तेवढ्यात कच येतो आणि पुरूचे यौवन आणि ययाती महाराजाचे

जीवन त्यांना देतो. या प्रसंगात ययाती महाराज बेशुध्द पडतात. या कालावधीत घडलेल्या प्रसंगाने पुरूला त्याचे यौवन परत मिळाल्यानंतर तो देवयानीकडे येतो देवयानीला म्हणतो, 'आई, यदू माझा वडील भाऊ आहे. बाबांनी मला राज्य दिलयं, पण मी ते घेणार नाही. यदूचा अपमान करून मी सिंहासनावर बसणार नाही. यदूच राजा होऊ दे. तो जी आज्ञा करील ती मी पाळीन. तुझ्या पायांची शपथ घेऊन सांगतो मी आई. शर्मिष्ठांमातेच्या पायांची शपथ घेऊन सांगतो मला तू हवीस. भाऊ म्हणून यदू हवा. मला राज्य नको. मला आई हवी, भाऊ हवा!'

पूर्वी कधीही कशानंही न विरघळलेली देवयानी पुरूच्या त्या त्यागानं आणि प्रेमानं द्रवून गेली. त्या क्षणी स्वतःला विसरून दुसऱ्यावर प्रेम करण्याचे सामर्थ्य तिला उमगते. त्या क्षणी तिचे परिवर्तन होते. पुरूचे औदार्य, मनाची विशालता, प्रेम करण्याची ताकद आणि त्या प्रेमापायी स्वतःच्या सर्वस्वाचा त्याग करण्याची सहज तयारी ती बघते तेव्हा देवयानी म्हणते, 'पुरू, पुढं सिंहासनावर कुणी बसायचं ते महाराज ठरवतील – प्रजा ठरवील पण जगातली सारी राज्यं ज्याच्यावरून ओवाळून टाकावीत असं राज्य तू मला दिलंस. तुझ्यासारख्या तयागी, पराक्रमी मुलांन आई म्हणून मला हाक मारली. पुरू हे प्रेम करायला तुला कुणी शिकवलं? मला हे कुणी लहानपणी शिकवलं असतं, तर फार फार बरं झाल असतं! आता तुझ्यापासून मी ते शिकणार आहे. वडिलांच वार्धक्य तू आनंदानं घेतलस. भावासाठी सिंहासनावरचा आपला हक्क तू आनंदानं सोडलास. पुरू मला दुसरं काही नको. तुझं हे प्रेम करण्याचं बळ तेवढं मला दे.'^{२२}

अशा तऱ्हेने देवयानी शर्मिष्ठेचा स्विकार करते आणि ययाती देवयानी-शर्मिष्ठा तिघेही एकत्र येतात आणि शेवट वानप्रस्थाला जातात.

देवयानीला एका दृष्टीने विरोधी आणि दुसऱ्या दृष्टीने पूरक शर्मिष्ठा आहे. देवयानीकडून ययातीला जे मिळत नाही ते शर्मिष्ठा देते. ययाती आणि देवयानी या दोघांचा एक वर्ग आहे. स्वतःच्या व्यक्तिगत सुखाच्या मागे ती धावत आहेत आणि ते सुख त्यांना न

मिळता, उलट ती दोघेही अतृप्त, अशांत आहेत. शर्मिष्ठा आणि कच हा एकच तत्वाचा भिन्न अविष्कार आहे. एक स्त्रीरूप, दुसरा पुरुषरूप. शर्मिष्ठा प्रेमाच्या मार्गाने शांती मिळवते, कच तपाच्या मार्गाने. शर्मिष्ठेच्या जीवनाची शक्ती त्याग आणि सर्वस्वार्पण – स्वतःला विसरून जाऊन केलेली प्रीती हे आहे. आपल्या ज्ञातीच्या स्थैर्यासाठी, कल्याणासाठी राजकन्या शर्मिष्ठा एका रात्रीत आपल्या दरबारातील, आपल्या वडिलांच्या गुरूंच्या कन्येची, आपल्या सखीची, देवयानीची दासी बनून हस्तिनापूरला जाण्यास सिध्द होते. अल्लड तारुण्याच्या आरंभी एका अजाणता झालेल्या क्षुल्लक चुकीसाठी जन्माची सजा घेऊन. त्या जीवनात तिला आधार देतात कचाच्या स्मृती. गंमत ही आहे की, ज्या देवयानीवर कचाने अपार प्रीती केली ती देवयानी कठोर, व्यवहारी होते; आणि ज्या शर्मिष्ठेला त्याच्या सहवासाचा चुटपुटता वास लागला, तिचे सर्व जीवन सुगंधित होऊन जाते? लौकिकार्थाने संबंध जीवनभर शर्मिष्ठेला जळत, कुचंबत जगावे लागते. रूढार्थाने ती सुखी, स्थिर, शांत कधीच नव्हती. सम्राट ययातीच्या सहवासातील अल्पकाळ काय तो प्रेमसमाधीत गेला असेल तेवढाच. पण त्या प्रेमसहवासातही मोकळेपणा नव्हताच. चोरटेपणाच होता. पण त्या प्रेम सहवासातही मोकळेपणा नव्हताच. चोरटेपणाच होता. पण या दुःखभोगातच तिच्या जीवनाची उज्वलता आहे. क्षुद्र, स्वार्थी, सुखापेक्षा उदात्त दुःखातच जीवन उजळून टाकण्याची, जीवन सफल करण्याची शक्ती असते हेच जीवन दाखवते. यामुळे शर्मिष्ठेचे जीवन आदर्श निर्माण करते. स्वतःच्या सुखापेक्षा इतर सुखासाठी सर्वस्वाचा त्याग करणारी शर्मिष्ठा समाजापुढे आदर्श स्त्री ठरते तर ययाती व देवयानी हे दोघेही स्वतःच्या सुखासाठी – अहंकारासाठी दुसऱ्याचा, मनाचा कधीच विचार न करता स्वतःचे सुख आणि समाधान शोधताना दिसतात. पण ते दोघेही कधीच शांत, समाधानी होत नाहीत. यावरून हेच स्पष्ट होताना दिसते की, 'सुख हे शोधण्यात नसून मानण्यात असते.' तर सुख हे शोधून कधीच मिळत नाही हे स्पष्ट होते. हे समजून देण्यासाठी खांडेकरांनी 'ययाती' ही कादंबरी प्रतिकात्मक स्वरूपात पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी लिहली असावी.

तर या पौराणिक कादंबरीतील 'कच' हा प्रतिक म्हणून आलेले आहे. शरीर आणि आत्मा या दोहोंचा समतोल साधणारा कच हा तपःशक्तीने ज्ञान संपादन करून घेतो. कादंबरीतील प्रत्येक व्यक्तीला निरनिराळ्या ठिकाणी उपदेश करत असतो आणि एके ठिकाणी तो म्हणतो 'निःस्वार्थी, निरपेक्ष, निरहंकारी प्रेम हीच आत्म्याच्या विकासाची पहिली पायरी असते. असलं प्रेम केवळ मनुष्य करू शकतो.'^{२३} अशा तऱ्हेने प्रेमाच्या मार्गाने शांतीचा, सुखाचा मार्ग सांगणारा कच कादंबरीत सुवर्णमध्य साधताना दिसतो. १९५० नंतरच्या भरकटलेल्या समाजाला शांतीचा मार्ग सांगणारा कच हा खांडेकरांच्या विचाराचा (प्रतिक) आदर्श म्हणून झालेला आहे.

म्हणून अशा प्रकारे या सर्व व्यक्ती अखेरीला एक पातळीला येतात. त्यांच्यातली द्वंद्वात्मकता मिटते. जेथे ययाती-यती एकत्र येतात, देवयानी-शर्मिष्ठा एकत्र येतात तेथे हे द्वंद्व मिटते. जेथे हे द्वंद्व मिटते तेथे संतोष, शांती प्रस्थापित होतात. यांच्या जीवनातला एकांगीपणा जातो. जीवनाचे त्यांना यथार्थ आकलन होते आणि आयुष्यातील अस्वस्थता विलयाला जाते.

ययाती वाचत असताना जाणवत राहतो तो मानवी जीवनावरील नियतीचा प्रभाव. नहुषाला मिळालेला शाप हे तर ययाती-यती यांच्या दृष्टीने अदृश्य नियतीचे प्रतीक आहेत. पण नियतीचे आपल्या भिन्नभिन्न स्वरूपात दर्शन घडते.

समारोप :-

जीवनाचे द्वंद्वात्मक स्वरूप दाखविण्यासाठी यातील बहुतेक व्यक्ती प्रातिनिधिक स्वरूपात आल्या आहेत. त्यातील पात्रे या जिवंत व्यक्ती न वाटता कशाची तरी प्रतीके म्हणून वाटतात. अशा रितीने व्यक्तींची निर्मिती विरोध तत्वावर पूर्वनिश्चित केल्यावर त्यांचा स्वतंत्र, जिवंत विकास थांबतो. त्यांची चौकट होते. अगस्त्य ऋशीच्या शापातून नुक्त होण्याच्या धडपडीत शरिराशी वैर पुकारणारा यती आणि त्याच शापभयाने सर्वस्वी शरीरभोगाच्या स्वाधीन होणारा ययाती दोघेही 'नहुषाची मुले कधीही सुखी होणार नाहीत.' या शापातून

सुटका करून घेऊन सुखाच्या शोधाच्या मागे आहेत. दोघांचे मार्ग अगदी परस्परविरोधी आहेत. असे स्वतःच्याच सुखाच्या मागे लागल्याने ते मिळत नाहीच. उलट अधिकाधिक दूर जाते. यती आणि ययाती या दोघांच्या मध्ये आहे कच. जीवनाचा मोकळेपणाने आस्वाद घेणारा पण आत्मविकसनाची जाणीव न विसरणारा कच हा या दोन टोकातला तोल सांभाळतो.

सारांश, ययाती ही पौराणिक रूपकात्मक कादंबरी आहे.

संदर्भ टीपा :-

१. डॉ. मु. श्री.कानडे, प्रा. भालचंद्र खांडेकर (गाभारा - वि.स. खांडेकर वाङ्मय समालोचन), अनमोल प्रकाशन - पुणे २, ११ जानेवारी १९७८, आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्रमांक - ४६.
२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४७.
३. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४७.
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८.
५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८.
६. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५१.
७. भा.व्यं. गिरधारी (मराठी साहित्यातील ययाती) विभा प्रकाशन, नाशिक, ६ एप्रिल १९८९ आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्र. ६२
८. वि.स. खांडेकर (ययाती) प्रकाशन देशमुख आणि कंपनी, पुणे १९९८ - आवृत्ती विसावी, पृष्ठ क्र. ४१२.
९. डॉ. मु. श्री.कानडे, प्रा. भालचंद्र खांडेकर (गाभारा - वि.स. खांडेकर वाङ्मय समालोचन), अनमोल प्रकाशन - पुणे २, ११ जानेवारी १९७८, आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्रमांक - ९६.
१०. नरहर कुरुंदकर (धार आणि काठ) प्रकाशन देशमुख आणि कंपनी, पुणे २७ एप्रिल १९७१ आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्र. १५५.
११. डॉ. मु. श्री.कानडे, प्रा. भालचंद्र खांडेकर (गाभारा - वि.स. खांडेकर वाङ्मय समालोचन), अनमोल प्रकाशन - पुणे २, ११ जानेवारी १९७८, आवृत्ती पहिली, पृष्ठ क्रमांक - १२.
१२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५४.

१३. वि.स. खांडेकर (ययाती) प्रकाशन देशमुख आणि कंपनी, पुणे १९९८ – आवृत्ती
विसावी, पृष्ठ क्र. ५५.
१४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६५.
१५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६५.
१६. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६६.
१७. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३७६.
१८. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३७८.
१९. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३८१.
२०. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३८२.
२१. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३८२.
२२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३९५.
२३. डॉ. मु. श्री.कानडे, प्रा. भालचंद्र खांडेकर (गाभारा - वि.स. खांडेकर वाङ्मय
समालोचन), अनमोल प्रकाशन – पुणे २, ११ जानेवारी १९७८, आवृत्ती पहिली,
पृष्ठ क्रमांक - ६०.